

Hołodomor w pamięci historycznej Ukraińców

W 2008 roku minęła 75. rocznica tragedii Wielkiego Głodu w Ukrainie*, który w środowiskach naukowych i politycznych coraz częściej nazywany jest Hołodomorem. W publicystyce, memuarystyce, wystąpieniach rocznicowych i dokumentach prawnych obie nazwy używane są synonimicznie, jednak „Hołodomor” znaczy więcej niż „Wielki Głód” – odsłania zbrodnicze intencje reżimu komunistycznego, piętnuje świadome morderstwo głodem, przerażającą metodę eksterminacji narodu, żąda aktu oskarżenia i zadośćuczynienia. W 2003 roku Rada Najwyższa Ukrainy ogłosiła list otwarty do społeczeństwa ukraińskiego, w którym uznała Wielki Głód lat 1932–1933 za ludobójstwo, a 28 listopada 2006 roku przyjęła stosowną ustawę popartą przez 233 z 435 deputowanych obecnych na sali¹. W zabiegach o międzynarodowe uznanie Hołodomoru za ludobójstwo Ukraina uzyskała już poparcie wielu rządów państw, parlamentów oraz instytucji samorządowych na całym świecie². Senat RP uczynił to w uchwale z 16 marca 2006 roku, a Sejm RP w uchwale z 6 grudnia tego roku³. Jednak w organizacjach międzynarodowych idea ta napotyka opór Rosji, która uważa Wielki Głód za tragedię wywołaną przede wszystkim złą koniunkturą gospodarczą. Rosja sprzeciwia się też szczególnemu odnoszeniu Wielkiego Głodu do Ukrainy, wskazując na inne regiony i narodowości ZSRR dotknięte w latach 30. klęską głodową⁴. Także wśród samych Ukraińców są środowiska, skupione głównie wokół Komunistycznej Partii Ukrainy i Partii Regionów Ukrainy, podzielające interpretację rosyjską. Kontrowersje w ocenie głodu możemy zatem rozpatrywać w płaszczyźnie wewnętrznej – w niedokończonym procesie formowania się tożsamości narodowej Ukraińców, i zewnętrznej – uwarunkowanej geopolityką światową.

* Redakcja „Nowej Ukrainy” stosuje zapis „w Ukrainie”, aby podkreślić podmiotowość polityczną tego państwa.

¹ „Za” głosowali członkowie prezydenckiego bloku Nasza Ukraina, Bloku Juliji Tymoszenko, Socjalistycznej Partii Ukrainy Ołeksandra Moroza i niektórzy parlamentarzyści z Partii Regionów. Ustawy nie poparli komuniści.

² USA, Estonia i Australia (1993). W 2003 – Kanada, Węgry, Kraj Basków, Argentyna, w 2004 – Watykan, w 2005 – Litwa i Gruzja, w 2006 – Polska i Ukraina, w 2007 – Słowacja, Czechy, Chile, Hiszpania, Kolumbia, Ekwador, Paragwaj, Peru, w 2008 – podmioty państwowe i samorządowe w Meksyku, Łotwie, Brazylii, Portugalii, Wielkiej Brytanii.

³ Senat Rzeczypospolitej Polskiej solidaryzuje się ze stanowiskiem ukraińskim, aby uznać Wielki Głód w latach 1932–1933 za zbrodnię ludobójstwa oraz wymienić odpowiedzialnych za tę zbrodnię zarówno głównych winowajców, jak również szeregowych wykonawców [...]. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, łącząc się w bólu z bliskimi ofiar Wielkiego Głodu w Ukrainie, który w latach 1932–1933 kosztował życie miliony mieszkańców ukraińskich wsi, potępia totalitarny reżim odpowiedzialny za to ludobójstwo [...].

⁴ W rezolucji uchwalonej 2 kwietnia 2008 roku Duma Federacji Rosyjskiej sprzeciwiła się uznaniu Wielkiego Głodu za zbrodnię ludobójstwa.

Problematyka Hołodomoru zajmuje znaczną część ostatniego zeszytu „Nowej Ukrainy”, czasopisma historyczno-politologicznego wydawanego przez Instytut Historii UJ oraz Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW w Przemyślu. Blok tematyczny poświęcony Hołodomorowi otwiera Rezolucja Izby Reprezentantów USA nr 399, przedłożona 28 maja 1934 roku przez Hamiltona Fisha Jr. (1888–1991). Rezolucja rejestrowała fakty występowania głodu, odwoływała się do amerykańskiej tradycji piętnowania łamania praw człowieka i żądała od Związku Radzieckiego zgody na udzielenie przez USA pomocy głodującym. Niestety, nie uchwalono jej z braku woli politycznej, chociaż była ona omawiana w Komitecie do spraw Polityki Zagranicznej, została opublikowana i stanowi przejaw potępienia polityki Kremla wobec USRR.

Analizę merytoryczną Hołodomoru otwiera artykuł Raphaela (Rafała) Lemkina (1895–1959)⁵, głównego promotora Konwencji ONZ *W sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa* z 9 grudnia 1948 roku. Najprawdopodobniej Lemkin wygłosił go jako referat na rocznicowej akademii poświęconej tragedii Wielkiego Głodu w 1953 roku, zorganizowanej przez nowojorskie środowisko ukraińskie. Maszynopis pod oryginalnym tytułem *Soviet Genocide in Ukraine* został odnaleziony w zbiorach New York Public Library przez prof. Romana Serbyna z Montrealu, wydawcy i redaktora amerykańskiego czasopisma „Holodomor Studies”. Spojrzenie Lemkina na tragedię Wielkiego Głodu, jego opinia ujęta w kontekście prawnym i historycznym nie tylko rysuje mechanizm funkcjonowania totalitaryzmu komunistycznego, ale też wskazuje na zjawisko ludobójstwa narodu ukraińskiego w płaszczyźnie kulturowej i duchowej:

[...] w latach 1930–1933 mordowano, więziono albo deportowano nauczycieli, pisarzy, artystów, myślicieli, przywódców politycznych. [...] tylko w roku 1931 na Syberię zesłanych zostało 51 713 przedstawicieli inteligencji. Taki sam los spotkał przynajmniej 114 uznanych poetów, pisarzy i artystów, najbardziej prominentnych liderów narodowej kultury. [...] przynajmniej 75% ukraińskiej inteligencji i profesjonalistów z Zachodniej Ukrainy, Karpackiej Ukrainy i Bukowiny zostało brutalnie zgładzonych przez Rosjan („The Ukrainian Quarterly”, lato 1949 roku). Równocześnie z atakiem na inteligencję szła ofensywa przeciwko Cerkwi, księżom i hierarchii cerkiewnej – «duszy» Ukrainy⁶.

Wyszczególniając etapy ludobójstwa, Lemkin zwrócił także uwagę na dążenie władz radzieckich do totalnego przekształcenia Ukrainy pod względem kulturowym przez masowe osadzanie tam innych narodowości.

Na podstawie wspomnianej Konwencji ONZ oraz Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego z 17 lipca 1948 roku niektórzy badacze przyjmują, że Wielki Głód lat 1932–1933 nosi znamiona zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni ludobójstwa. Jednocześnie wskazują na wątpliwości w obrębie jego prawnej kwalifikacji i stawiają pytania: Czy można zastosować przepisy tych umów międzynarodowych

⁵ Liczne publikacje w różnych językach poświęcone R. Lemkinowi podają rok 1900 jako datę jego urodzenia. Należy jednak przyjąć rok 1895, który Lemkin osobiście wpisał w formularzach uczelnianych, rozpoczynając studia na pierwszym i drugim semestrze Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zob. *Katalogi studentów Wydziału Prawa w zespole akt Senatu UJ* (formularze były wypełniane własnoręcznie przez studentów), sygn. S II 290 b (1919/1920 semestr zimowy) – rok urodzenia: 1895; sygn. S II 298 b (1920/1921 semestr zimowy) – rok urodzenia: 1895. Dane te znajdują potwierdzenie w *Katalogach studentów Wydziału Prawa w zespole akt Wydziału Prawa UJ*: sygn. WP II 294. Zob. J. Moklak, *Od redakcji*, „Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne” 2008, nr 1–2, s. 6.

⁶ R. Lemkin, *Sowieckie ludobójstwo w Ukrainie* [w:] ibidem, s. 36–37.

do wydarzeń z lat 1932–1933? Czy w tym przypadku obowiązuje wsteczna moc umów międzynarodowych? „Nowa Ukraina” publikuje tekst Jewhena Zacharowa, przewodniczącego Organizacji Obrony Praw Człowieka w Charkowie, który dokonał szczegółowej analizy zjawiska zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni ludobójstwa. Wyodrębnił przedmiot zbrodni – ukraińską grupę narodową (Ukrainę i Kubań w 2/3 zamieszkaną przez Ukraińców), motyw zbrodni – obawę przed utratą Ukrainy⁷ i podmiot zbrodni – Stalina i jego najbliższych współpracowników: „Znali wielkość zbiorów, wiedzieli i zdawali sobie sprawę ze skutków rekwizycji żywności oraz zakazu opuszczania przez chłopów regionów ogarniętych głodem”⁸.

Zgodnie z konwencją ONZ czynnikiem decydującym o kwalifikacji zbrodni ludobójstwa jest istnienie bezpośredniego zamiaru wyniszczenia członków pewnej grupy narodowej z powodu przynależności do niej. Polityka ukrainizacji prowadzona w latach 20. podniosła znaczenie społeczne i polityczne elit ukraińskich do poziomu zagrażającego jedności ZSRR. Intelktualiści ukraińscy publicznie analizowali wzajemne relacje między kulturą ukraińską a rosyjską. Komunista Mykoła Chwyłowij rzucił hasło *зетъ від Москви* (precz od Moskwy), a ekonomista Mychajło Wołobujew oczekiwał przekształcenia Ukrainy w samodzielny rynek gospodarczy. Jeden z liderów KC KP(b)U, Wołodymyr Zatonśkyj, dążył do wzmocnienia USRR w ramach Związku Radzieckiego, wykazując oznaki daleko idącej samodzielności w podejmowaniu decyzji. Jewhen Zacharow uważa, że Stalin obawiał się secesji Ukrainy i wykorzystał czynniki gospodarcze do realizacji celu politycznego – totalnego podporządkowania Ukrainy Moskwie. O ile za przyczynę głodu w pierwszej połowie 1932 roku uważa on niezrealizowanie planu gromadzenia ziarna ze zbiorów z 1931 roku, o tyle głód w drugiej połowie 1932 roku i w roku następnym uważa już za świadomą akcję Kremla podjętą wbrew komunistycznemu kierownictwu USRR, usiłującemu przeciwstawić się narastaniu głodu.

W dalszej części zeszytu redakcja „Nowej Ukrainy” publikuje nieznanne dokumenty wytworzone przez konsulaty polskie w Charkowie i Kijowie (zob. Jan Jacek Bruski). Omawia kontrowersje w ustalaniu liczby ofiar Hołodomoru, uwarunkowania w rozwoju literatury memuarystycznej i historycznej (zob. Fadej Jaceniuk), reakcję środowisk ukraińskich II Rzeczypospolitej na wieści o śmierci głodowej Ukraińców napływające z Zbrucza (zob. Anna Maria Babiak) oraz formowanie się pamięci historycznej i traumy pokoleniowej.

Niepodległe państwo ukraińskie powstałe w 1991 roku buduje politykę pamięci historycznej na „pragnieniu narodu ukraińskiego do niepodległości” i na rozrachunku z przeszłością. Pamięć jako element poznania pozwala Ukraińcom „odzyskać” prawdę o przeszłości. Umiejętnie propagowana może umocnić osłabianą przez ostatnie dziesięciolecie tożsamość, bowiem dla przeobrażeń politycznych i kulturowych w Ukrainie

⁷ W liście do Kaganowicza z 11 sierpnia 1932 roku Stalin napisał: „Jeśli nie weźmiemy się już teraz za poprawę sytuacji w Ukrainie, możemy ją stracić. Miejcie na uwadze, że Piłsudski nie śpi, a jego agentura w Ukrainie jest wielokrotnie silniejsza niż myśli Redens czy Kosior. [...] Tak dalej być nie może. Należy: a) zabrać z Ukrainy Kosiora i zamienić go na Was, pozostawiwszy Was na stanowisku sekretarza KC WKP(b). [...] d) postawić sobie za cel przekształcenie Ukrainy w krótkim okresie w prawdziwą twierdzę ZSRR, w rzeczywistości wzorcową republikę. Nie żałować na to pieniędzy”. Zob. J. Zacharow, *Opinia. Prawna kwalifikacja Wielkiego Głodu (Hołodomoru) w latach 1932–1933 w Ukrainie i na Kubaniu jako zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni ludobójstwa* [w:] *ibidem*, s. 52–53.

⁸ J. Zacharow, *op. cit.*, s. 57.

ogromnym ciężarem okazuje się dziedzictwo komunistyczne. Chociaż pamięć społeczna Ukraińców jest *in statu nascendi*, w tym niedokończonym jeszcze stanie służy również umacnianiu struktur państwowych i usiłuje przełamać w pamięci zbiorowej Ukraińców wiele mitów i stereotypów narosłych w czasach radzieckich. Nie tylko pamięć o ofiarach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej⁹, lecz coraz częściej o Hołodomorze, a w dalszej perspektywie również miejsca pamięci z nim związane – pomniki, mogiły, grobowce – tworzą karty historii Ukrainy, wokół których umacnia się dziś godność i tożsamość narodu Ukraińców (zob. Wiktoria Kudela-Świątek).

Polityka pamięci historycznej prowadzona w Ukrainie, mimo jej niekonsekwencji, jest próbą ugruntowania narodowej narracji historycznej. Upowszechnianie wiedzy o martyrologii zaznanej od komunistycznych władarzy Kremla zderza się dziś z rzeczywistością dnia codziennego. Przeciętny Ukrainiec oczekuje od władz swego kraju przede wszystkim skutecznych reform gospodarczych pozwalających na podniesienie dobrobytu obywateli, zwalczania korupcji, usprawnienia systemu prawnego, służby zdrowia itp. W sytuacji gdy kraj pogrąża się w zapaści gospodarczej i społecznej, polityka pamięci historycznej trafia na podatny grunt przede wszystkim w środowiskach o wysokim poczuciu tożsamości narodowej, głównie w byłej Galicji. W przypadku Wielkiego Głodu lat 1932–1933 wpływ ten nie ogranicza się do ziem zachodnich, lecz odgrywa ważną rolę w obwodach Ukrainy Naddnieprzańskiej – służy zatem upowszechnianiu świadomości narodowej Ukraińców na obszarach silniej dotkniętych ideologią komunistyczną. Niestety, postgenocydalnemu społeczeństwu ukraińskiemu ciągle towarzyszy trauma głodu, co może wyjaśniać przynajmniej niektóre ukraińskie paradoksy i niepowodzenia, zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zewnętrznej (zob. Ołeksandr Kramarenko).

Pomimo krytyki polityki pamięci historycznej zaostrej stosunki z Rosją, a ponadto prowadzonej równoległe z brakiem strukturalnych reform gospodarczych sprzyja ona integracji wewnętrznej Ukrainy oraz ma wieloaspektowy wpływ na postawę elektoratów wyborczych zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie kraju. Wydaje się, że powrót do historii i potrzeba jej weryfikacji na tyle mocno ugruntowały się w społeczeństwie ukraińskim, że nowy prezydent Ukrainy wyłoniony w wyborach 2010 roku zjawiska tego już nie osłabi.

Jarosław Moklak

⁹ Pojęcie „Wielka Wojna Ojczyźniana” należy do terminologii radzieckiej, ale występuje także we współczesnej literaturze ukraińskiej.